«8D04201 - Халықаралық құқық» білім беру бағдарламасы бойынша
«Астық саудасын халықаралық құқықтық реттеу» тақырыбындағы
АХМЕТОВА АСЕМ АЛТЫНБЕККЫЗЫНЫҢ
философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертациясына
АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі жаһандану жағдайында және мемлекеттердің экономикалық интеграциясы процестерінің белсенді дамуы жағдайында әлемдік астық саудасының халықаралық құқық субъектілерінің көпшілігінің мүдделерін қозғайтын ерекше мәнге ие болуында.

Астық нарығының тұрақтылығының шешуші шарты мемлекеттер мен экономикалық қатынастардың басқа қатысушылары арасындағы бәсекелестіктің тең және кемсітпейтін шарттарын қамтамасыз ететін келісілген нормаларға негізделген астық саудасын тиімді халықаралық құқықтық реттеу болып табылады. Сонымен бірге астық саудасын реттейтін халықаралық-құқықтық тетіктер азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады, бұл олардың институционалдық және нормативтік-құқықтық дамуының қажеттілігін атап көрсетеді.

Қазіргі кезеңде халықаралық қоғамдастықтың алдында тұрақты даму Күн тәртібінің шеңберінде белгіленген 2030 жылға қарай «Нөлдік аштық» мақсатына жету жолында күрделі міндеттер тұр. Қазақстан Республикасы тұрақты дамудың жаһандық мақсаттарына өзінің адалдығын растай отырып, агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында тиісті басымдықтарды белгіледі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев жаһандық азық-түлік қауіпсіздігін нығайту және халықаралық ынтымақтастықты кеңейту мақсатында еліміздің ауыл шаруашылығы әлеуетін белсенді пайдалану туралы жариялаған стратегиялық курс контекстінде зерттелетін тақырып ерекше өзекті болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (БҰҰ) деректері бойынша Қазақстан Республикасы астық саудасын халықаралық-құқықтық реттеу жүйесіндегі оның маңызды рөлін көрсететін жетекші бидай экспорттаушы елдердің арасында сегізінші орында тұр. 2023 жылы бидай экспорты 7,2 миллион тоннадан асып, Орталық Азия елдеріне, Ауғанстан мен Қытайға жеткізілді.

Қазақстан Республикасы ірі астық экспорттаушы ретінде, әсіресе ДСҰ мен ЕАЭО мүшелігі аясында халықаралық астық саудасын реттейтін ережелерді жетілдіруге мүдделі. Осыған байланысты мемлекеттің халықаралық ұйымдарға қатысуы және астық саудасы саласындағы халықаралық құқықтың барлық субъектілері үшін тең бәсекелестік жағдайларын қамтамасыз ететін халықаралық құқықтық нормаларды біріздендіруге бағытталған шарттық-құқықтық тетіктерді қалыптастыруға қатысуы ерекше маңызға ие.

Қазақстан Республикасының заң ғылымында астық саудасының маңыздылығына қарамастан астық саудасын халықаралық-құқықтық реттеуге арналған арнайы доктриналық зерттеулер жоқ екенін атап өткен жөн.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты құқықтық олқылықтарды талдау және озық әлемдік тәжірибені қолдануды ескере отырып, Қазақстан Республикасының әлемдік сауда жүйесіндегі рөлі тұрғысынан астық саудасын халықаралық құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды әзірлеу болып табылады.

Зерттеу мақсаттары:

- астық саудасы саласындағы халықаралық құқықтық нормалардың қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдерін анықтау;
- Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде қолданылатын тиімді тәжірибелер мен тәсілдерді анықтау үшін астық саудасын құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесін қарастыру;
- ДСҰ, ЕО және ЕАЭО шеңберінде астық саудасын құқықтық реттеудің ерекшеліктерін талдау;
- астық саудасын реттеудің халықаралық-құқықтық тетіктерін қалыптастыру мен жүзеге асырудағы Қазақстан Республикасының рөлін бағалау;
- халықаралық астық саудасы мәселелері бойынша ДСҰ шеңберінде дауларды шешу тәртібі мен тәжірибесін зерделеу;
- Қазақстан Республикасының ДСҰ шеңберіндегі астық дауларына үшінші тарап ретінде қатысуына құқықтық талдау жүргізу, оның құқықтық жағдайын нығайту шараларын ұсыну.

Зерттеу нысаны халықаралық астық саудасы шеңберінде туындайтын қоғамдық қатынастар, соның ішінде мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар арасындағы өзара әрекеттестік болып табылады.

Зерттеу жұмысының пәні астық саудасын реттейтін халықаралық құқықтық нормалар, оның ішінде негізгі келісімдер, механизмдер және институционалдық құрылымдар.

Ғылыми жаңалық астық саудасын халықаралық-құқықтық реттеу эволюциясын талдауға кешенді және жүйелі көзқараста, құқықтық тетіктерді қалыптастыруға әсер ететін негізгі факторларды анықтауда және халықаралық сауда контекстінде Қазақстан Республикасы заңнамасының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеуде жатыр. Алғаш рет қазақстандық халықаралық құқық ғылымы шеңберінде астық саудасын реттейтін құқықтық нормалар мен институттардың дамуына талдау жүргізіліп, сондай-ақ халықаралық сауда жүйесіне интеграция жағдайында елдер тап болатын кезеңдері мен мәселелерін көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығын құрайтын жұмыс нәтижелері **қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер** түрінде тұжырымдалады:

1. Институционалдық өзгерістерді, шарттық негіздерді өзгертуді және халықаралық ұйымдардың ықпалын ескере отырып, астық саудасын халықаралық-құқықтық реттеуді дамытудың алты кезеңі анықталды, бұл осы саладағы құқықтық тетіктердің эволюциясының заңдылықтарын анықтауға

мүмкіндік берді: 1) бірінші кезең (1931-1949 жж.) баға белгілеу саласындағы институционалдық ынтымақтастықтың негіздерін қалыптастырумен байланысты, ол Халықаралық бидай кеңесін құруда көрініс тапты; 2) екінші кезең (1949-1968 жж.) құқықтық сәйкессіздік, протекционизм және үйлестірудің болмауы салдарынан келісімдердің тиімсіздігімен ерекшеленді; 4) төртінші кезең (1971-1995 жж.) БҰҰ рөлін белсендірумен және аштықты жою жөніндегі жалпыға бірдей декларацияны қабылдаумен сипатталады; 5) бесінші кезең (1995-2012 жж.) астық саудасын ДСҰ жүйесіне интеграциялау процесімен және 1995 жылғы астық туралы Халықаралық келісімнің күшіне енуімен байланысты; 6) алтыншы кезең (2012 жылдан қазіргі уақытқа дейін) ДСҰ нормаларының басымдығы мен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі гуманитарлық көзқарасты бекіткен азық-түлік көмегі туралы Конвенцияны қабылдаумен айқындалады.

2. Шетелдік тәжірибені талдау негізінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру жөніндегі ұсыныстар негізделеді. Ресей Федерациясының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі стратегиялық тәсілін индикаторды қосу мүмкіндігімен Қазақстан Республикасында әзірленуде: отандық астықтың үлесі тауарлық ресурстар құрылымында 95%-дан кем емес. Осының негізінде «Астық туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 6-4-бабын нарық операторының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі нормативтік нұсқаулықтарды әзірлеуі туралы жаңа тармақшамен толықтыру ұсынылады. Бұл ретте астықтың сапасына бақылауды күшейту және оны рұқсатсыз өңдеуге жол бермеу мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне АҚШ заңнамасына ұқсас астықты сақтау, тасымалдау және сақтау стандарттарын бұзғаны үшін жауапкершілікті қарастыратын 306-1-бапты енгізу ұсынылады.

3. Ауыл шаруашылығы бойынша ДСҰ келісімінің ережелерін жаңғырту бойынша ұсынымдар тұжырымдалды: тарифтерді ырықтандыруға сараланған тәсілді енгізу, «жасыл себетті» субсидиялауды кеңейту, ауыл шаруашылығы өнімдерінің, оның ішінде астықтың халықаралық саудасын реттеуде климаттық және экологиялық факторларды есепке алу. Сонымен бірге, қолдау шараларын, инфрақұрылымды дамытуды және кедендік рәсімдерді үйлестіруді көздейтін қатысушы елдердің агроэкономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, «ЕАЭО-да астық саудасының тұрақты тетіктерін құру туралы» уақытша атауы бар ЕАЭО шеңберінде салалық келісімді әзірлеудің орындылығы негізделді.

4. Қазақстан Республикасының халықаралық астық саудасындағы экспорттық әлеуетін нығайту мақсатында, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері үшін логистикалық қызметтердің қолжетімділігін (соның ішінде субсидиялау мен жеңілдікті тарифтерді) қамтамасыз етуді, астықты жаппай жөнелту кезеңінде оның тасымалына басымдық беруді және логистикалық инфрақұрылымды жаңғыртуды көздейтін толықтыруларды Қазақстан Республикасының «Темір жол көлігі туралы» Заңының 15-1-бабына енгізу қажет.

5. ДСҰ дауларды шешу механизміндегі құқықтық олқылықтар, оның ішінде субсидиялар саласындағы дамушы елдерді жіктеудегі құқықтық белгісіздік анықталды. Ауыл шаруашылығы туралы келісімнің 15-бабын «дамушы ел» мәртебесінің объективті өлшемдерін белгілейтін, мемлекеттік қолдау шаралары туралы деректерді міндетті түрде жария ету, экономикалық жағдайлар өзгерген кезде мәртебені қайта қарау мүмкіндігі және ДСҰ шеңберінде ұсынылған талаптар негізінде дауларды шешу туралы тармақтармен толықтыру ұсынылады.

6. Сауда дауларын талдау айқын баға белгілеу және астық бөлу тетіктерінің болмауы мемлекеттік сауда кәсіпорындарының қызметін жеткіліксіз реттеумен қатар бәсекелестіктің бұрмалану және жасырын субсидиялау тәуекелдерін тудыратынын көрсетті. Құқықтық белгісіздікті жою мақсатында «Астық туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 6-4-бабын астық нарығының операторы Қазақстан Республикасының Дүниежүзілік сауда ұйымы шеңберіндегі халықаралық міндеттемелеріне сәйкес келетін астық саудасына қатысатын барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін кемсітусіз қолжетімділік және тең шарттар қағидаттарында қызмет ететінін белгілейтін 7-тармақпен толықтыру ұсынылады.

Диссертациялық зерттеудің теориялық маңыздылығы астық саудасын халықаралық құқықтық реттеу эволюциясын терең және жүйелі талдауда жатыр, бұл құқықтық механизмдерді қалыптастырудың негізгі кезеңдері мен заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу астық саудасын реттейтін халықаралық нормалар мен институттардың өзара әрекеттесуін зерттеудің теориялық негізін әзірлейді және мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстан Республикасын халықаралық сауда жүйесіне интеграциялау кезінде кездесетін негізгі мәселелерді анықтайды. Зерттеу аясында жүргізілген жұмыстар әлемдік астық саудасының тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ететін процестер туралы ғылыми түсінікті кеңейтеді, сонымен қатар халықаралық сауда құқығы теориясының дамуына ықпал етеді.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы Қазақстан Республикасының халықаралық сауда процестеріне қатысуын ескере отырып, астық саудасын халықаралық құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеуде жатыр. Ұсынымдар ДСҰ мен ЕАЭО шеңберінде тарифтік және тарифтік емес шараларды реттеудегі құқықтық сенімділікті арттыруға, астық сапасын бақылауды жақсартуға, отандық өндіріс пен субсидияларды қорғау үшін халықаралық стандарттарды бейімдеуге, оның ішінде логистикалық инфрақұрылымды дамытуға бағытталған. Бұл ретте ұсынылып отырған шаралар астық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, азық-түлік қауіпсіздігін және Қазақстан Республикасының халықаралық нарықтардағы позициясын нығайтуға ықпал етеді, бұл елдің халықаралық сауда процестеріне қатысуын және дауларды шешуді жақсартуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері таңдалған зерттеу әдістері мен эмпирикалық базаны ескере отырып, жұмыстың әр кезеңінде сынақтан өтті. Зерттеудің негізгі тұжырымдары 17 ғылыми басылымда берілген, оның ішінде 2 мақала

Scopus деректер базасында индекстелген халықаралық журналдарда, 4 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған журналдарда жарияланған.

Зерттеу нәтижелері халықаралық ғылыми іс-шараларға қатысу кезінде сынақтан өтті. Атап айтқанда, «Dispute settlement in the WTO: international experience and prospects for Kazakhstan» атты ғылыми мақаласы «Eurasian Legal Systems in a World of Transitions, Economic Prosperity or Disparity, and the Return of Politics in International Law» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда ұсынылды және беделді халықаралық ғылыми зерттеу үйі «Peter Lang» шығарған монографияда тарауы жарияланды.

Ғылым мен білімге қосқан үлесі үшін еңбек авторы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің IV халықаралық кітап басылымында ғылыми мақала жариялағаны үшін «Үздік жас ғалым – 2021» медалімен марапатталды.

Валенсия университетінде (Испания) ғылыми тағылымдамадан өту барысында еуропалық құқықтық доктринаға талдау жүргізілді, ол диссертацияның екінші тарауында ұсынылған астық саудасын реттеудің халықаралық тетіктерін тереңдетіп тексеруге негіз болды.

Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің халықаралық құқық кафедрасының кеңейтілген отырысында талқыланды.

Диссертациялық зерттеудің құрылымы. Диссертацияның құрылымы зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сәйкес келеді. Диссертация кіріспеден, 8 бөлімшеден тұратын 3 бөлімге бөлінген негізгі бөлімнен және қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.